

При формуванні конституційного права доцільно використовувати приклад провідних країн Західної демократії, якими накопичено багатоговіковий досвід формування та використання конституційних звичаїв, насамперед, Великобританії, США, Франції, Японії. Водночас не слід зневажати позитивним досвідом молодих демократій, у тому числі колишніх радянських республік та держав Східної Європи, які близькі Україні історично, геополітично та економічно.

На завершення нашого дослідження слід констатувати, що роль конституційних звичаїв у закріпленні форми правління в Україні залишається мізерною через низку факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Якою ж є роль інших видів джерел права в оформленні інституційно-функціональної організації влади, має бути з'ясовано в подальших дослідженнях. Цей напрямок наукових пошуків є ще перспективнішим, з огляду на євроінтеграційні прагнення України та пов'язане з цим розширення кола джерел національної системи права.

Список літератури: 1. Супатаев М. А. Обычное право в странах Восточной Африки. М., 1984. 2. Теория права и государства: Учебник / Под ред. Г. Н. Монова. М., 1995. 3. Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Х., 2002. 4. Теория государства и права: Учебник / Под ред. А. С. Пиголкина. М., 2003. 5. Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебное пособие. М., 2001. 6. Beattie A. Ministerial Responsibility and the Theory of the British State // Prime Minister, Cabinet and Core Executive / Ed. by R. Rhodes, P. Dunleavy. Basingstoke: Macmillan, 1995. 7. Wilson W. Leaders of Men / Ed. T. H. Vail Motter. Princeton, 1952.

Надійшла до редколегії 15.01.07

О. А. Гавриленко

ІНСТИТУТИ АНТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Становлення в Україні демократичної правової держави неможливе без урахування історичного досвіду. Особливе місце серед усієї розмаїтості досвіду людства у справі створення демократичного суспільного устрою посідає вивчення античної, насамперед елліністичної, демократії. Давні греки не лише створили саме поняття «демократія», але й утворили перші держави, засновані на цьому принципі. На нього здебільшого спиралися у своєму державно-правовому будівництві й громадяни полісів Північного Причорномор'я. Саме ці перші зразки найбільш ясно та чітко демонструють найхарактерніші риси античної демократії.

Варто зазначити, що вітчизняні та зарубіжні історики вже з початку ХХ ст. виявляли інтерес до питань розвитку інститутів демократії в полісах північнопонтійського регіону. Більш або менш ґрунтовний аналіз проблеми міститься у працях С. О. Жебельова, В. І. Кадеєва, П. Й. Каришковського, В. В. Латишева, В. В. Рубана,

О. А. Ручинської та ін. Зверталися до цих проблем також історики права. Та все ж вітчизняна юридична наука донині має суттєві лакуни у науковому пізнанні особливостей форми державного правління у державах, що розташовувалися на північному узбережжі Понту Евксинського за античної доби.

В античних державах, утворених на північному узбережжі Чорного моря, (за виключенням Боспорського царства, де малися відмінності, зумовлені формою державного правління), як і в їхніх грецьких метрополіях, існували різноманітні варіанти демократії. Вони зумовлювалися місцевою специфікою, особливостями того або іншого періоду розвитку держави і права. У науковій літературі достатньо чітко окреслено систему органів державної влади та управління, яка мало чим відрізнялася у різних республіках. Набагато менше уваги дослідниками приділяється питанням правового забезпечення демократичного ладу та правосвідомості населення цих держав. У їхньому підґрунті було законодавство полісів, неписане (*νόμος άγραφος*) та писане (*νόμος γεγραμμένος*), як основна умова існування держави (причому обов'язково демократичної) [1, с. 188; 2, с. 8; 3, с. 145].

Про панування та усталеність законів (*νόμος*) яскраво свідчить застосування так званого обвинувачення у протизаконності (*γραφή παρανόμων*), яке вважалося однією з основ демократії, оскільки таким чином могло бути припинено прийняття будь-якого рішення Народних зборів або навіть скасовано вже прийняте рішення. Здійснювалося це за приватною скаргою громадянина відповідно до рішення суду дікастів. Таким чином, суд контролював рішення народних зборів. Доволі неоднозначно оцінюючи значення цієї процедури, В. В. Латишев писав: «Графі *παρανόμων* була могутньою зброєю у руках демократії і встановлена була, вочевидь, для кращого обговорення пропозицій, щоб вони не містили у собі чого-небудь противного благові народу; але вживалася вона зазвичай для зволікання або затримки пропозиції, яка чомусь не подобалась тій або іншій партії, інколи ж була просто причіпкою внаслідок особистої недобррозичливості до автора пропозиції, так що слугувала егоїстичним цілям провідників партій та сикофантів» [4, с. 225].

Найвідомішою пам'яткою права полісів Північного Причорномор'я, норми якої спрямовані на захист демократії, є присяга громадян Херсонесу (кінець IV – початок III ст. до н.е.) [5, с. 89–94], досліджена у працях В. В. Латишева [6, с. 142–147], А. І. Тюменєва [7, с. 48–67], С. О. Жебелєва [8] та ін. На думку більшості дослідників, присягу було укладено та опубліковано після гострих внутрішніх заворушень, спрямованих на повалення демократичного ладу та встановлення тиранії. У §3 проголошувався обов'язок громадян стояти на охороні демократичного устрою: «Я ... не дозволю цього

(виступати проти демократії – О. Г.) тому, хто зраджує та ламає, і не приховаю цього, а доведу до відома державних посадових осіб...» [8, с. 217–218]. Практика такого роду присягань була досить поширеною в античних державах. Про це свідчать знахідки подібних пам'яток у ході археологічних досліджень інших грецьких колоній. Найближчим за сутністю документом є присяга ефебів критського міста Дрера (бл. 220 р. до н.е.), де молоді громадяни давали клятву «не підіймати заколоту та противитися всякому заколотникові, не складати змови ні у місті, ні за його межами і не бути заодно з іншими змовниками, а якщо їм стане відомо, що хтось уклав змову, довести про це до відома більшої частини космів». Вчені схиляються до думки, що охороняти демократичний лад присягали не лише ефеби, а всі повноправні громадяни держави [8, с. 222].

Свідченням негативного ставлення до тиранії в античних полісах Північного Причорномор'я можна вважати віднайдений у Німфеї напис із присвятою на честь тираноббивці Гармодія, датований V ст. до н. е. В. В. Латишев припускає, що його культ був принесений до цього північнопонтійського полісу переселенцями-афінянами [9, с. 25, № 20]. Як зауважувала Т. В. Блаватська, «почитання тираноббивці у Німфеї мало певне політичне значення, будучи виразом неприязності демократичних елементів по відношенню до тиранів, що правили Боспором» [10, с. 77].

Помітною рисою, іманентно притаманною полісному устрою, були порівняно невеликі розміри громадянського колективу та території. Платон в «Законах» (Plat., Legg., 737e) зазначав, що ідеальний поліс повинен включати 5040 повноправних громадян. Арістотель, говорячи у «Політії» про розміри полісу, доходить висновку, що як населення, так і територія полісу повинні бути «легко оглядуваними». Ця особливість полісу є важливою, оскільки в ньому можлива лише «пряма демократія», в основі якої лежить принцип суверенітету Народних зборів [11, с. 628].

У полісах Північного Причорномор'я громадянство могло бути родовим або наданим (жалуваним) [12, с. 155–160]. Громадянами за народженням вважалися законні діти (γνήσιοι παῖδες) громадян, тобто такі, що походили від законного шлюбу громадянина полісу з дочкою громадянина цього ж міста, або міста, якому було надано епігамію (ἐπιγάμια) – право громадянам іншого певного полісу брати шлюб із громадянками даного міста [13, с. 28] (хоча відносно жінок це поняття було досить умовним). Подібні норми існували у більшості грецьких полісів. Так, в Афінах у 450 р. за пропозицією Перікла було прийнято закон про права громадянства. Народні збори постановили «не брати участі у державних справах тому, хто не народився від обох (батьків) громадян» (Aristot. Ath. Pol., 26, 3). Цей закон знадобився «внаслідок надмірно великої кі-

лькості громадян». Його запровадження, як зауважувала Р. А. Нікольська, свідчило про «прагнення афінської демократії до звуження числа громадян, які мали право як управління, так і право користування усіма матеріальними вигодами, що залежали від права громадянства» [14, с. 11].

Загальний правовий статус громадян полісів спочатку, за часів демократії, охоплював достатньо широке коло їхніх суб'єктивних прав. Вони мали доступ до Народних зборів, могли брати участь у виборах та бути обраними до Ради, обіймати громадські (державні) посади (τιμοιχίαι) [15, с. 71–72], мали право законодавчої ініціативи [12, с. 155], щоправда, дещо обмежене звичаєвим правом. Це право реалізувалося повноправними громадянами з урахуванням норми, згідно з якою злочинним діянням вважалося внесення на розгляд Народних зборів (Екклесії) протизаконного чи такого, що суперечив звичаям, законопроекту (παράνομον). Особа, яка вносила подібну пропозицію, навіть у випадку її прийняття, протягом року могла бути притягнена до відповідальності [16, с. 47].

Серед інших найважливіших прав громадян варто пригадати епігамію (ἐπιγαμία) – право брати шлюб із громадянкою, енктісіс (εὐκτισίς) – право набувати у власність землю та іншу нерухомість, ателію (ατελεία) – звільнення громадян полісу від усіх прямих податків та мит.

Громадяни демократичних держав Північного Причорномор'я, як і інших полісів еллінської ойкумени, принаймні формально, вважалися рівноправними. Ця антична традиція неодноразово підкреслювалася тогочасними політиками. Так, в одній з відомих промов Перікла, де міститься виклад його поглядів на основні принципи демократії, відзначається, що вплив на хід державних справ має справляти не лише обмежене коло осіб. Це право має поширюватися на всіх без виключення громадян (Phuk. Hist., II, 34, 8–46). Як зауважує А. Аннерс, в особистому житті кожен громадянин відповідно до закону мав однакові права [17, с. 40]. Такий тип мислення, очевидно, визначав в очах еллінів їх оригінальність та перевагу над варварським світом на противагу цареві, чия влада була нікому не підконтрольною [18, с. 17].

Серед свобод, якими користувалися громадяни античних держав Північного Причорномор'я, одне з чільних місць посідала ісегорія (ισσηγορία, від ίσος – рівний, однаковий та ἀγορεύω – говорити на Народних зборах) – свобода слова. З Афін походила поширена у більшості полісів з демократичною формою державного (політичного) режиму традиція двічі на рік переглядати у театрі комедії, де б висміювалися всі без виключення відомі та популярні політичні діячі і взагалі усі знаменитості. У виставах в гіпертрофованому вигляді показувалися усі їхні вади. Іноземців шокувало,

що народ щиро висміював архонтів, агораномів, номофілаків, стратегів, ситонів які показувалися злодіями, шахраями, дурнями, баб'ярами, але одразу ж після закінчення вистави міг виказувати щиру повагу до цих магістратів [2, с. 64]. Жодного протиріччя тут не вбачається. Просто громадяни античних полісів, які розглядали ісегорію як фундамент демократії, вважали, що автори комедій лише «дещо перебільшують». Адже не можна визначити межі свободи слова. Громадяни були впевнені у тому, що для держави немає нічого гіршого за рабство думки її громадян [19, с. 154].

Взагалі вважається, що демократичні засоби і методи здійснення державної влади реально забезпечують вільний розвиток особистості; участь у здійсненні державної влади; свободу в економічній діяльності; захищеність прав і законних інтересів; врахування інтересів більшості і меншостей; легальна дія опозиційних партій; формування уряду тими партіями, що перемогли на відповідних виборах; домінування переконання, узгодження, поступки; виборність і змінюваність центральних і місцевих органів державної влади і т.п. Втім, демократія в розумінні громадян еллінських держав античного часу – поняття неоднозначне [20, с. 54–55]. Її відмітною ознакою було однакове право всіх громадян брати участь у здійсненні державної влади (ісополітія, ісегорія та ісономія рівноспільні демократії) [3, с. 150]. Рівноправність, однак, могла бути відносною, тобто полягати у зрівнянні прав з обов'язками, наприклад, наявність у власності громадянина більшої кількості майна мала наслідком покладення на нього більших обов'язків (у тому числі й пов'язаних зі значними фінансовими витратами) стосовно держави. Подібна демократія, обмежена олігархічним або ж тимократичним (якщо усі розходження у правах ґрунтуються на майновому розходженні) принципом, називалася політією (політеія), так що поняття політії та тимократії споріднені між собою.

Подібного роду тимократію запровадив в Афінах Солон, заснувавши інститут так званих тимем (τιμματα), тобто цензів. Не можна, однак, не помітити, що перехід від цієї форми правління до чистої демократії, заснованої на пануванні більшості, тобто такої, за якої усі громадяни були рівноправними, незважаючи на розбіжності у походженні, майновому статусі або особистих достоїнствах, був досить легким. Оскільки розходження між тимократією та демократією за своєю сутністю є лише квантитативним (кількісним), тоді як розходження між аристократією й демократією або якою-небудь іншою державною формою – квалітативним (якісним), то перехід від аристократичного правління до тимократії завжди поєднувався з переворотом і руйнуванням державного ладу.

Якщо ж тепер звернутися до розгляду класичної демократії у тому вигляді, в якому вона була запроваджена Клісфеном [21, с. 21], розвинена далі Арістідом і, зрештою, набула цілковито завершених форм завдяки заходам Перікла, особливо через послаблення влади Ареопагу, то ми повинні будемо визнати, що вона дала державі надзвичайно сильний розвиток нічим не обмеженої верховної влади народу. Хоча на практиці демократія автоматично не забезпечувала високої ефективності функціонування державного механізму. Визнаний стародавніми греками одним із семи найвидатніших мудреців [22, с. 114] син скіфського царя Гнура Анахарсіс (бл. 620–540 рр. до н. е.), який, дізнавшись про знамениті закони Солона, записані на великих мідних дошках і виставлені на афінській агорі, вирушив до цього центру античного світу, щоб їх прочитати та особисто познайомитися із законодавцем [23, с. 50], був дещо розчарований демократичною державною організацією. Розповідаючи про життя Солона, Плутарх зауважив: «Анахарсіс, відвідавши Народні збори, висловив подив, що у еллінів говорять розумні, а справи вирішують дурні» (Plut. Sol., V). Ймовірно, таке враження склалося у Анахарсіса ще під час перебування в Ольвії, з гавані якої він вирушив у морські мандри.

Перебуваючи в ейфорії від своєї необмеженої влади, громадяни забули, що при демократії, за основною її ідеєю, повинен панувати закон. Своїми ж псефізмами або рішеннями вони з часом стали обходити закони й користувався своєю владою для приниження багатих або видатних у будь-якому відношенні осіб (через літургії та остракізм). Демократія перетворилася на охлократію – панування «чорні й бідноти» над багатими. Владу посадових осіб було обмежено, оскільки народ на своїх зборах хотів управляти якомога більш самостійно. Замість виборності магістратів було запроваджено жеребкування, кількість посад було збільшено, щоб надати можливість брати участь в управлінні якомога більшої кількості представників демосу. Рада перетворилася у щось на кшталт комісії Народних зборів. Фактичне керування державою перейшло від органів влади до ораторів, що вміли залучити на свій бік народ за допомогою демагогічних гасел. Права заможних громадян не лише порушувалися різноманітними постановами Народних зборів. Їх переслідували у судах, які, будучи складені з осіб, обраних народом, були заангажованими й тому надто легкодоступними для усіляких сикофантів. Такий гніт природно повинен був викликати реакцію. Заможні аристократи об'єднувалися у таємні товариства або гуртки на зразок синомосій чи гетерій та чекали випадку, щоб, як правило, за допомогою зовнішніх сил, домогтися реваншу.

Античний тип концепції взаємовідносин суспільства та держави (полісу як громадянської общини), права та закону є першим в

історії політико-правової думки, який характеризується протиставленням писаного закону, або «законів полісу» «законам природи»: писані закони, як такі, що штучно винайдені людьми, можуть і не відповідати велінням природи.

Половною цінністю давньогрецького полісу, у тому числі й північнопричорноморського, була не індивідуальна свобода особи, а колективна свобода – свобода людини у якості громадянина полісу, яка була основою полісного закономірності. Класична антична концепція демократії, яка базувалася на ідеї полісу, заснованого на законі, містила також уявлення про правове виховання громадян у дусі законслухняності, про відповідну правокультурну громадянську орієнтацію.

Попри певну примітивність правових відносин, рівень розвитку державних органів полісів, на які покладалися функції правового регулювання різних сфер життя та діяльності населення, цілком відповідав рівню економіко-правового розвитку античного суспільства. Незважаючи на деякі особливості, право держав північнопонтійського регіону в своїй основі було подібним до права інших грецьких полісів того часу, зокрема Афіні. Ця подібність, насамперед, виявилася у структурі органів управління Ольвії, Херсонесу, Тіри та інших полісів, характерною рисою яких протягом тривалого часу було збереження общинного характеру держави. Тенденції їхньої еволюції також були схожими і зумовлювалися тими процесами соціально-економічного розвитку, які мали місце наприкінці VII ст. до н. е. – у першій половині VI ст. н. е. Повноваження Народних зборів з плином часу обмежувалися полісними Радами. З-поміж полісних магістратур поступово вирізнялися найбільш впливові. Серед останніх у більшості держав елліністичного часу особливе місце посідали колегії архонтів, які зосереджували у своїх руках широке коло повноважень. Ключову роль у колегіях відігравали їхні голови – перші архонти. Внаслідок цього, наприклад, у Херсонесі наприкінці II ст. н. е. чисельність цієї магістратури скорочується до трьох, а в подальшому вона зовсім втрачає колегіальний характер.

Зазвичай вважається, що демократичні засоби і методи здійснення державної влади реально забезпечують участь громадян у здійсненні державної влади, їхню свободу в економічній діяльності, захищеність прав і законних інтересів, переважання переконання, узгодження, поступок, виборності і змінюваності органів державної влади тощо. Утім, на практиці антична демократія далеко не завжди реально забезпечувала найбільш ефективне функціонування держави, що цілком переконливо підтверджується наявними джерелами.

Список літератури: 1. Бергер А. К. Политическая мысль древнегреческой демократии. М., 1966. 2. Волкова С. В. Античный полис: Из истории политико-правовых идей (V-IV вв. до н.э.). СПб., 2002. 3. Виц-Маргулес Б. Б. Взгляды Демокрита на социально-политическую организацию общества // Вестник древней истории. 1988. № 2. 4. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1. Государственные и военные древности. СПб., 1888. 5. Леви Е. И. К вопросу о датировке Херсонесской присяги // Советская археология. IX. 1947. 6. Латышев В. В. «Повтiкi». СПб., 1909. 7. Тюменев А. И. Херсонесские эпюды. Херсонес и местное население: скифы // Вестник древней истории. 1950. № 2. 8. Жебелев С. А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье. М.-Л., 1953. 9. Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России (находки 1901-1903 гг.) // Известия императорской археологической комиссии. 1904. Вып. 10. 10. Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V-IV вв. до нашей эры. М., 1959. 11. Гавриленко О. А. Полис // Юридична енциклопедія. Т. 4. Н-П. К., 2002. 12. Кадеев В. И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса // Проблемы античной культуры. М., 1986. 13. Переговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. К., 1859. 14. Никольская Р. А. Государственное устройство афинской демократии // Уч. записки БГУ им. В. И. Ленина. Вып. 30. Сер. историческая. Минск, 1956. 15. Ручинская О. А. К вопросу о тенденциях социальной активности граждан античных городов Западного Понта // Проблемы истории и археологии Украины. Мат. междунар. науч. конф., посвященной 10-летию независимости Украины. 16-18 мая 2001 г. Х., 2001. 16. Гавриленко О. А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я // Право та безпека. 2002. № 1. 17. Аннерс А. История европейского права. М., 1994; 18. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. М., 1988. 19. Кравчук А. Перикл и Аспазия. М., 1991. 20. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей. Х., 1890. 21. Суриков И. Е. ДНМОТЕГТА: политическая элита аттических демов в период ранней классики (к постановке проблемы) // Вестник древней истории. 2005. № 1. 22. Куклина И. В. Анахарсис // Вестник древней истории. 1971. № 3. 23. Русяева А. С. Славетний мудрець – скіф Анахарсіс. К., 2001.

Надійшла до редакції 29.01.07

В. Г. Кундеус

СТАНОВЛЕННЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВИКРАДЕННЯ (СЕРЕДИНА XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Одним з головних завдань науки кримінального права є вивчення історії розвитку кримінального права України, тенденцій вдосконалення Кримінального закону і практики його застосування.

Злочини, що вчиняються шляхом викрадення, передбачені у ст.ст. 146, 185, 186, 188, ч. 3 ст. 234, 262, ч. 1 ст. 266, 297, 308, 312, 313, ч. 2 ст. 320, ч. 1 ст. 346, ст. 357, 410, 432, 444 Кримінального кодексу України і складають окремі інститут кримінального права, який потребує глибокого дослідження не тільки щодо юридичного змісту, але й історичного розвитку.

Свого часу дослідженням і опрацюванням злочинів, що вчинялися шляхом викрадення, займалися Я. М. Брайнін, В. О. Владимиров, М. А. Гельфер, А. А. Піонтковський, М. С. Таганцев, С. А. Тарарухін та інші. Проте дослідження вчених здійснюються, зазвичай, або з позиції систематизації злочинів, або з позиції їх